

ПОКРАЙНІ ЗАПИСИ XVI - XVIII СТ. АСТРОНОМІЧНОГО ХАРАКТЕРУ ТА АСТРОНОМІЧНІ ТАБЛИЦІ У КИРИЛИЧНИХ КОДЕКСАХ ТА СТАРОДРУКАХ

Віра ФРИС

*Український Католицький Університет,
кафедра світової історії нового і новітнього часу
Львів 79026, вул. Козельницька, 2а*

Представлено особливий тип джерел XVI-XVIII століть, які можуть свідчити про рівень астрономічних знань в середовищі осіб, які використовували рукописи чи стародруки релігійного характеру. Йдеться про покрайні записи та календарні таблиці в Апостолах, Євангеліях, Псалтирях тощо.

Ключові слова: кириличні стародруки, рукописи, маргіналії, пасхалії

Людину віддавна вражало зоряне небо, його недосяжність, заворожуюча краса. Давнім філософам та поетам воно видавалося далеким, незбагненим і досконалим і тому вони вмонтовували свої враження у своє світобачення, в різний час – по різному. Розмірковуючи про церкву, її основу – мучеників, теологи XVII ст. порівнювали їх з небесними зорями, стверджуючи, що як зорі прикрашають небо, так мученики Христові прикрашають церкву. Таке порівняння зір з мучениками читаємо у приписах на сторінках Торжественника Мінейного 1567 р.: «**я**ко же видимо с[о]лнце сияюще тако и с[вя]ти[й], **я**ко н[е]бо украшенно звѣздами так ц[е]рков б[о]жіа м[у]ч[ениками]»¹. Однак були й більш практичні застосування астрономічним спостереженням та знанням. Цим аспектом давно цікавилися астрономи і етнологи та історики. Дослідження проводилися з використанням різних джерел.

Ми ж спробуємо, за допомогою документальних свідчень, зазирнути у світ уявлень про небесні тіла серед освічених нижчих шарів суспільства, простежити, наскільки глибоко володіли астрономічними

знаннями священники, дяки чи члени їх сімей на теренах України в часи середньовіччя та модерного часу і, якщо володіли, то як часто цими знаннями користувалися. На повноту дослідження ми не претендуємо оскільки використано досить специфічні джерела.

ПОКРАЙНІ ЗАПИСИ

Найперше це будуть різночасові записи на давніх книгах: на рукописних кодексах та стародруках – це так звані «покрайні записи» (тут потрібно зробити застереження стосовно того, що мали на увазі у досліджуваний період, коли говорили про книги: справа в тому, що у досліджуваний період під словом «книги» розуміли не весь той масив друкованої продукції, який має на увазі сучасна людина, а саме церковні книги²). Іншим типом джерел нам послужать специфічні додатки у вигляді таблиць та схем в кінці окремих давніх кодексів.

Спочатку розглянемо особливості покрайніх записів на рукописних кодексах та стародруках як джерел інформації, яку вони містять. Їх дослідники ще називають маргіналіями – це записи, які наносили перепису-

вачі, продавці чи користувачі книги на вільних від основного тексту ділянках аркушів рукописних та стародрукованих кодексів (незаписаних чи незадрукованих) – на берегах/краях (маргіналіях) аркушів або під останнім рядком розділу, що закінчувався, зайнявши лише частину сторінки. Такі записи містять багато різноманітної інформації, в тому числі й відгуки на спостереження природних явищ і, серед інших, – про астрономічні явища. Такі записи не дадуть нам повної інформації про уявлення наших предків, але, безперечно, додадуть щось до загальної картини.

Далеко не всі збережені давні кодекси містять покрайні записи. І не тільки тому, що ніхто не зміг чи не захотів зробити якийсь запис, але й тому, що більшість із них дефектна, з втраченими аркушами на початку та в кінці книги (саме на цих сторінках найчастіше й писали), а в окремих випадках і з вимазаними або заклеєними маргіналіями (записи заклеювали чи замазували чорнилом у випадку крадіжки і/чи перепродажу книги з тим, щоб вписати імена нових власників чи добродійців, які дарували книгу в храм і за це вимагали служб за своє здоров'я та за душі померлих предків та свої по смерті).

Покрайніми записами дослідники цікавилися давно. Одним з перших, хто звернув увагу на їхню інформативність, був Іван Франко. Пізніше це розглядали й інші дослідники: Ярослав Ісаєвич, Олена Апанович, Яким Запаско, Юрій Ясіновський, Ольга Колосовська, Людмила Гнатенко, Марія Кольбух, Маргарита Шамрай та ін.³

Під час опрацювання не однієї тисячі кирилических рукописних кодексів та набагато більше кирилических стародруків, в автора накопичився матеріал, який і буде використано для нашого дослідження. Нас цікавить книга церковна. Відповідно, слід мати на увазі, що згідно тодішніх реалій доступ до церковних книг звичайні миряни переважно не мали. Книгами користувалися переважно лише

посвячені – священики, дяки, в окремих випадках дидакалі, – а також нащадки чи інші письменні близькі родичі священиків, представники церковної ієрархії, які контролювали парафії. Тому маємо усвідомити, що нанесення записів на книги людьми цілком сторонніми було неможливим. Після того, як книгу було куплено і передано (як тоді казали «покладено») у храм, до неї мало доступ обмежене коло осіб, яких ми можемо назвати «користувачами». Відповідно саме вони, зазвичай, робили записи на книгах. І саме ці записи неможливо оминати, бо це великий пласт інформації, який дає нам унікальний матеріал зі середовища, яке залишило після себе дуже мало відомостей. Переписувач наносив записи при завершенні копіювання кодексу чи при його продажі, наступні власники чи користувачі також наносили на аркуші записи, що містили, на думку писаря, дуже важливу, різнопланову інформацію.

Намагання залишити запис саме на книзі було зумовлено низкою причин. І серед них першою, і чи не найвагомішою, на нашу думку, є та, що книга, як і усі церковні речі, уявлялася дуже сталою річчю, а на ній, на відміну від інших церковних предметів, було легко нанести пам'ятний запис, і тому їх наносили саме на церковні книги з різних приводів. А приводів, судячи з тих же записів, було багато, і вони надзвичайно різноманітні. Перелічувати більшість причин, які спонукали людину від часів середньовіччя до модерного часу створювати ці записи ми не будемо, та серед них найчастіше були такі, що стосувалися як процесу виготовлення книги, так і подальшої її долі, різних застережень та прохань до осіб, які будуть нею користуватися; робилися записи й багато чисельними користувачами, а також при даруванні (так зв. «покладанні») книги у храм, при позичанні книги, на поля книг вносилися і зобов'язання громади щодо утримання священиків, дарування ґрунтів, різних угідь та

ін⁴. Зокрема збереглися й ремарки як стосовно самого тексту, так і ставлення читача до змісту чи якості роботи переписувача, а також помітки про події, які схвилювали уяву людини, у розпорядженні якої у той момент вона знаходилася. Адже більшість з них – це церковні книги і, відповідно, як було вказано вище, записи на них наносили, здебільшого, священники чи дяки церкви, у яку вони були покладені. Із змісту по крайніх записів можна зрозуміти, що вони часто робилися досить спонтанно і, не дивлячись на традиційно встановлені шаблони (послідовність і набір інформації, що мав містити вкладний запис), відходили від встановлених зразків, або ж вносили інформацію про найбільш вражаючу подію: комету, повінь чи посуху, затемнення Сонця чи Місяця. По крайні записи є цікавими і для аналізу рівня свідомості в тих прошарках суспільства, від яких залишилося дуже мало документальних свідчень, і які можуть додати окремі аспекти у дослідження в царині історії уявлень. У нашому випадку – сприймання незвичних астрономічних явищ, намагання їхню появу пов'язати з подіями, які на той час відбувалися чи відбулися невдовзі.

По крайні записи є тими «голосами знизу», які на сьогоднішній день викликають все більше зацікавлення. Специфікою інформації, що одержуємо з по крайніх записів, є те, що вона дуже фрагментарна і несистематична. Нотатки відзначаються великою мірою суб'єктивізму, однак саме це дозволяє нам наблизитися до розуміння людини середньовіччя, ранньомодерного та модерного часу. Саме це, на нашу думку, є надзвичайно цінним, оскільки дає можливість зрозуміти відношення/ставлення окремого індивіда з нижчих прошарків суспільства до ситуацій, які складаються навколо нього, зрозуміти його намагання вплинути на обставини та виявити шляхи, якими він намагався укласти все так, як (на його думку) потрібно йому. Й

саме ця думка, проявлена у записах, викликає великий інтерес сучасних дослідників. Загалом, по крайні записи стосуються дуже багатьох питань та ситуацій, які турбували людину XVI – XVIII ст. Аналізуючи по крайні нотатки з позиції намагання почути «голоси знизу», зрозуміти, хоч частково, можливо однобоко, хід думки/спосіб мислення, чи уявлення людини ранньомодерного чи модерного часу, питання, які хвилювали наших предків чи ментальні установки, що панували в середовищі, з якого ми маємо фрагментарні і розрізнені, неоднорідні, матеріали, ми все ж одержуємо додаткові відомості про світ людини того часу. Одним з аспектів цього дослідження є проблема уявлень і знань про планети, світила, комети, – бачення тодішніх людей та їхні спроби встановити зв'язок між аномальними, на їхню думку, астрономічними явищами з місцевими проблемами, а також (ще один аспект) їхнє враження від явищ, які вони спостерігали і описували на берегах книг.

Людина того часу намагалася пояснити, порівнюючи з попередніми подіями чи подіями, що відбулися за аналогічних астрономічних явищ. Тож не дивно, що події історичні чи гідрометеорологічні, які відбувалися в період видимих для загалу астрономічних явищ, прив'язувалися до них. Так, на Апостолі 1565 р. читаємо запис 1609 р.: «року б[о]жія АХ[⊕] (1609)⁵ К[о]рол[ь] Полській оучинівь / Примирѣа ис царемь турецкимь Виступивь / царь турецкій Искамѣнца М[і]с[я]ца сентевріѣ ГІ (13) днѣ коли слнце мѣнилося»⁶. Про «переміни» Сонця маємо не одну згадку. Так, на Уставі Єрусалимському кінця XVI ст. знаходимо запис скорописом 1666 р.: «Року бжго АХ[⊕] (1666) як ся с[о]нце мѣнило / мсца июнія дня КВго (22) в д[е]нь п'ятковий / за тои м[і]с[я]ць велика посуха была ажъ по петрѣ // в н[е]д[і]лю дождь ударил»⁷.

У XVIII ст. подібні згадки зустрічає-

мо частіше, зокрема, на Тріоді цвітній XVI ст. читаємо: «Року Б[о]ж[о]го **АΨС** (1706) м[і]с[я]ца мая дня **А** (1): сонъце ся мѣнило с полудну въ середу перед возънесеніем на Ѡданіе Празъника»⁸. Також, для прикладу, подібний запис на Євангелії учительному, півуставом: «[...] Дня **КЄ** (25) августа **АΨЧГ** (1793) Коли ся слонце мѣнило с полудне першої години»⁹.

Маємо ще записи, у яких конкретно згадано затемнення Сонця, як от на Мінеї святковій XVI ст.: «Anno Domini 1751 Słunko Było sie zasmіło w subote pred zesłaniem Ducha Swientego»¹⁰ [року Божого 1751 сонечко було затемнилося в суботу перед зісланням Духа Святого (тут мається на увазі рухоме свято зіслання Святого Духа, яке святкують в неділю на 49-й день по Великодню)].

Надзвичайно цікавими є спроби описати саме явище так, щоб читач міг собі його уявити. Зокрема на Тріоді пісній XVI ст. маємо запис: «Roku panskiego 1730 prez wszystko niebo od schodu do schodu plemenem czerwlienim jak gosciniem tak sie pokazalo/ Dzieialosie godzin 3 (7)/ Potym poszlo od zachodu oduha wzolszy do siwerza takze znowu bylo do samego dnia. A to dzialosie miesaca februariusza dnia 5 ano 1730. Srody na czwartek chto pamęta powy wszystko»¹¹ [Року Божого 1730 через все небо від сходу до сходу полум'ям червоним над гостинцем так ся показало. Діялося годин 7 потім пішло від заходу дугою, від півночі також знову було до самого дня. А діялося це місяця лютого дня 5 1730. Зі середи на четвер, хто пам'ятає, то розповідь все]. Там же, на арк. 171 зв., цією ж рукою додано нову інформацію: **АΨΑΣ** (1736) рок бож[ого] [d]ziejało sie wtore [...] nie sonca marty [dn]ie szesnasciego wtorek: mienieł się miesionc»¹² [1736 Року Божого діялося повторно [...] не Сонце березня дня шістнадцятого вівторок: мінився Місяць].

Трохи пізніше, у 1748 р. на Уставі Єрусалимському кінця XVI ст. маємо ще один

приклад мальовничого опису затемнення Сонця: «С[о]лнце мѣнилося в року **АΨМИ** (1748) мсца Іюлі Дн **ДІ** (14) о годинѣ **ВІ** (12) в са/ме полудне и тма примрнена на н[е]бѣ была Ѡ полуношно страни виденіе / нѣби подкова конска черно стало так же обернулося и Ѡ полудне потом доко/ла черно крем нѣби шнурком жолто весрдку нѣби фѣлятово такъ тарел о/берталосіа прдко докола такъ мѣнилося такъ двѣ години, на третой виа/снилося чисто»¹³.

В окремих випадках при змалюванні опису незвичного поведження Сонця додається й інформація про аналогічні явища з Місяцем. На тому ж Уставі Єрусалимському, на арк. 111, як додаток/рефлексія до попереднього запису на протилежній стороні розвороту, читаємо: «Мѣстаць также втим року мѣнилося в двѣ Недели попремѣненію Слонца / самого подпелніа дна **К•Θ** (29) самої полунощи о годинѣ **ВІ** (12)»¹⁴.

Велике враження справляла й поява комет. Їх, зазвичай, вважали передвісниками недобрих новин, лихоліть, неурожаїв та воєн. У записях переважно не вказували на такий зв'язок, хоча інформацію про війни подавали поряд з відомостями про комети. Так, 1768 року на Євангелії XVI ст. читаємо про те, що: «[...] Напротивъ короля Понатовського зачали воевати панове польскыи и войну точили, люди до себе на силу поберали [...], панове утікали по заграницѣ по инших сторонах такъ же и люде де кто моглъ. Кометы на небѣ ставали в рожныхъ знакахъ р.б. **АΨΞ•Θ** (1769).»¹⁵

Підсумовуючи, можемо сказати, що покрайні записи виявляють враження людей від баченого, їхні уявлення і забобони, але не астрономічні знання.

КАЛЕНДАРНІ ТАБЛИЦІ

Існує інший один тип джерел, які можуть дати інформацію про астрономічні

знання серед священиків, оскільки, як було вказано вище, саме вони мали доступ до церковних книг і саме на них розраховані таблиці та схеми, що містяться в окремих давніх книгах. Досліджуючи кириличну рукописну та стародруковану книгу в Україні, її виготовлення, поширення, побутування, ставлення до книги, аналізуючи збережені примірники, їхній склад, у деяких давніх рукописах та стародруках натрапляємо на окремі додатки, серед яких схеми і таблиці астрономічного характеру, якими мали б користуватися священики, які, як було вже сказано, й користувалися церковними книгами. Це вагоме джерело до історії знань та уявлень з астрономії, яке міститься далеко не у всіх кодексах. Астрономічні таблиці містяться в книгах, зазвичай, під титулами: «крузи солнцу», «крузи лунніи», «златое число», «О ключи пасхальном», «краткое собрание о господній пасце. Когда римляне равно с нами и когда же не равно», а також «Пасхалия зрячая». Такі таблиці та статті розміщувалися після основного тексту особливо часто їх розміщували у Псалтирях – одній з книг Біблії, рідше в Уставах, Полууставах, Часословах, Молитвословах, Службениках або ж виписували окремо.

Псалтирі широко використовувалися православними християнами як універсальні, поліфункціональні книги. Їх вживали при Богослужінні, їх читали над померлими, їх використовували й при навчанні грамоти (як книги для читання), їх читали вдома і по них навіть ворожили. Завдяки такій популярності ці книги досить швидко «зачитувалися» – книги забруднювалися, особливо на кутах, від частого вжитку папір ставав ламким, аркуші починали кришитися, початкові та кінцеві аркуші від необережного поводження спочатку відокремлювалися від блоку, а потім і губилися. Зовсім знищені примірники церковних книг або зберігалися у шухлядах церковних шаф, або могли використовувати-

ся як підклейки при поновленні інших книг чи як сировину для саморобного картону, їх часто спалювали перед Великоднем, або ж їхні аркуші використовували як жупели під час Великодньої стрілянини¹⁶. Виходячи із вказаного, стає зрозумілим, чому списків Псалтирів (яких переписували багато, оскільки вони активно використовувалися при різних потребах) збереглося не лише дуже мало, але й збережені примірники, зазвичай, у поганому стані, з втраченими кінцевими аркушами, на яких і розміщувалися різноманітні додатки (таблиці, схеми), досить повний перелік яких ми подали вище. Тут же, зазвичай, була й «рука Дамаскина», яка слугувала для визначення днів, на які припадає Великдень у тому чи іншому році. «Рука Дамаскина» – умовне зображення руки зі схематичними позначеннями на ній для обчислення дня настання православної Пасхи за допомогою вказаних додатків-таблиць. Для визначення дня Пасхи всі розрахунки робляться на пальцях лівої руки. Справа в тому, що день Великодня у кожному конкретному році, за традицією, залежить від кількох обставин, а саме: цей день має бути після дня весняного рівнодення; цей день має бути після єврейської Пасхи і цей день має бути у неділю. День весняного рівнодення вичисляється за сонячним календарем, що має період у 28 років, і у книгах подаються додатки «Круг солнцу». Для того, аби вирахувати день православної Пасхи, спочатку вираховують єврейську Пасху, яка вичислюється за сонячно-місячним календарем з періодом у 19 років, і це проводять також за долонею, а також за таблицями «Круг Луни». Коли вираховано день єврейської Пасхи, після якої й має йти православна, яка має випасти на неділю, шукають цей день. Він можливий лише між 22 березня та 25 квітня за старим стилем. Це 35 днів, які позначаються кириличними буквами, і які проєктують на долоню, використовуючи всі сім характерних

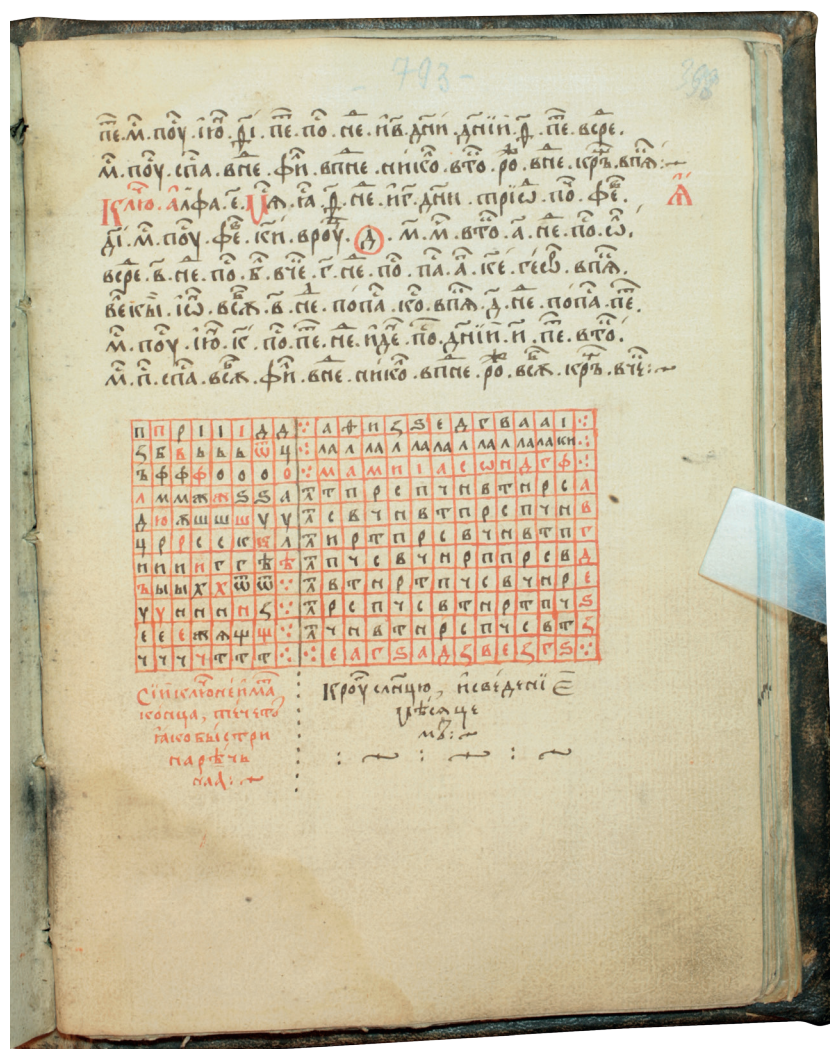

Рис. 1. Сторінка рукописного Уставу Єрусалимського XVI ст. (ЛННБ, Ф. 3 – МВ № 33, арк. 398)

точок на п'яти пальцях. Прикладом може послужити запис 1699 р. про купівлю книги, де дату прив'язано до круга Місяця та Сонця: «[...] Сия книга Євгліє напрестолное купленое куплена [...]. на той час круг лунѣ **ѕ** (6) индиктион Албо ѿсемилион ѿ (9). Слонцу кругъ **ѕ** (6) лѣтера Пасхалная: с: рок **ЛХЧѠ** (1699) [...]»¹⁷.

Як приклад розміщення таблиць у різних рукописних книгах у вигляді додатків, можна назвати рукописний Службеник з останньої третини XV ст., який зберігається у відділі рукописів Львівської національної

наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України, і в якому на аркушах 87 – 88зв. вміщена «рука Іоанна Дамаскина» з таблицями зрячої пасхалії і визначенням ключових букв¹⁸. У тому ж сховищі зберігається й Устав церковний Єрусалимський з другої третини XVI ст., в якому на арк. 390 зв. – 398 є ключ зрячої пасхалії з таблицею в кінці та Таблиця «седмичесельника», а також «ключ» і «круг солнцу»¹⁹ (іл. 1). Пасхалії з таблицями, вказівки на «Лунное течение» та «Наука хотящим відати лунное теченіє» знаходимо й у ще одному списку Уставу церковного Єру-

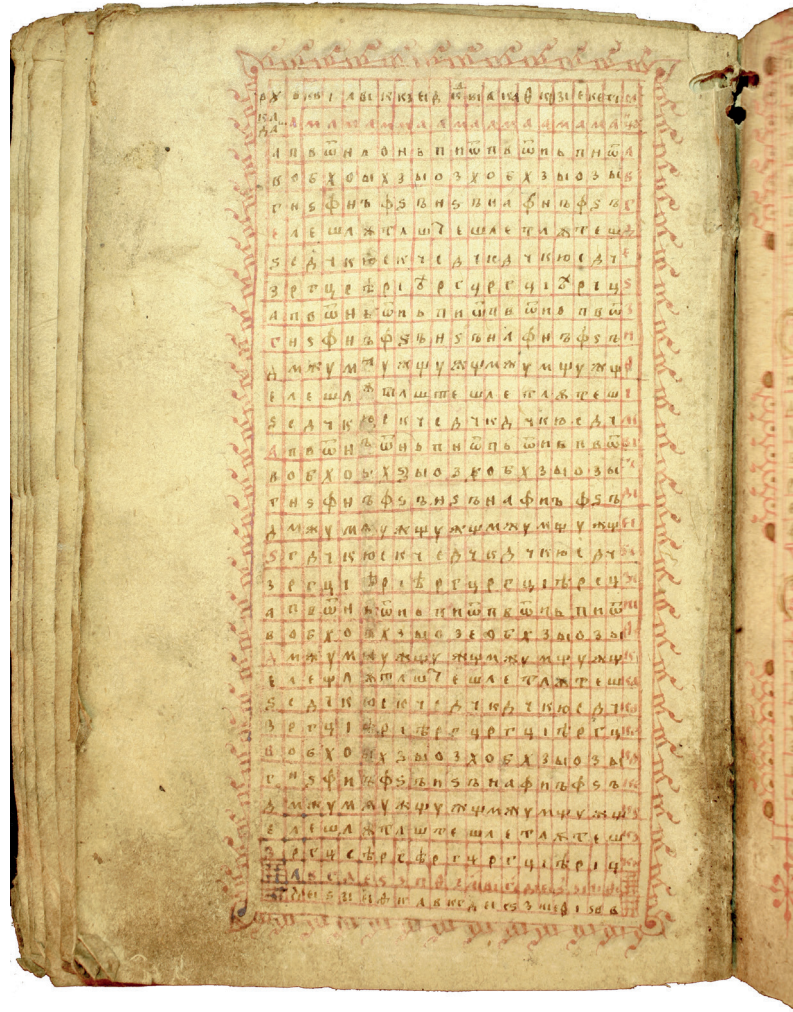

Рис. 2. Сторінка з рукописного збірника з таблицею астрономічного характеру (ЛННБ, Ф. 77 – АСП № 441, арк.15)

лимського з останньої чверті XVI ст. на аркушах 155зв. – 168 ; а також у копії Уставу церковного Єрусалимського, переписаного 1594 р. в містечку Куликів, у якому на аркушах 216 – 223 зв. також вміщено «Начало пасхалії зрящей» .

Унікальний рукописний збірник під титулом «Пасхалія» зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України, подарований доктором В. Щуратом. Це рукопис малого формату – у восьму частину ар-

куша, який у каталозі названо: «Пасхалія» . Переписаний він у кінці XVI ст., містить всі необхідні таблиці та статті для визначення дня Пасхи у різні роки і починається словами «Сіа пасхаль по літом писана. **ΛϚ** (35) азбучным ключемъ. Истиньно не изыйдутъ до пришествіа хва» (арк. 1 – 15); далі йдуть різноманітні таблиці: для визначення основних букв за кругом Сонця і Місяця (іл. 2), «вруцеліт» (арк. 16 – 17), «Се соуть **З** (7) поясов небесних» (іл. 3), таблиці пасхальної азбуки (арк. 17 зв.), таблиця «круг солнцу» (іл. 4),

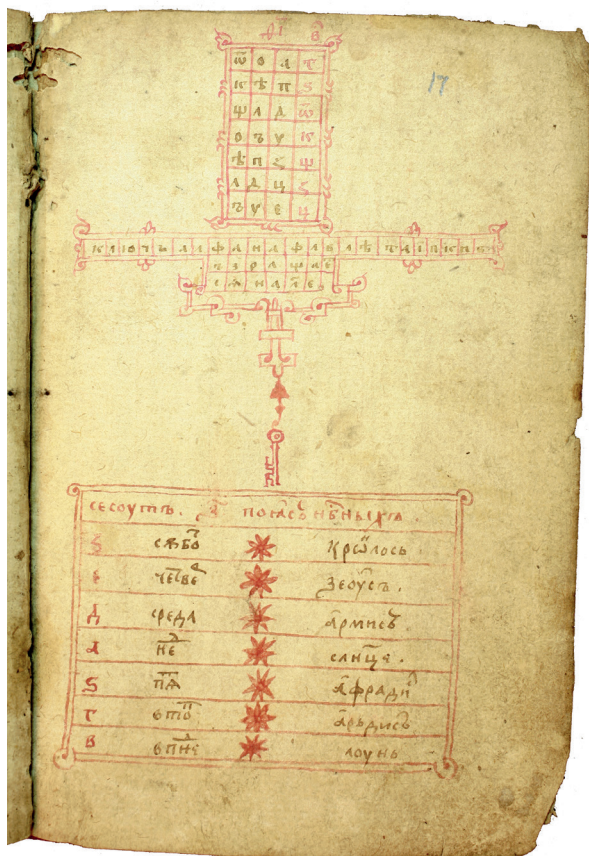

Рис. 3. Сторінка з рукописного збірника із завершеним таблиці «ключа» пасхального і таблиці з «поясами небесними» (ЛННБ, Ф. 77 – АСП № 441, арк. 17)

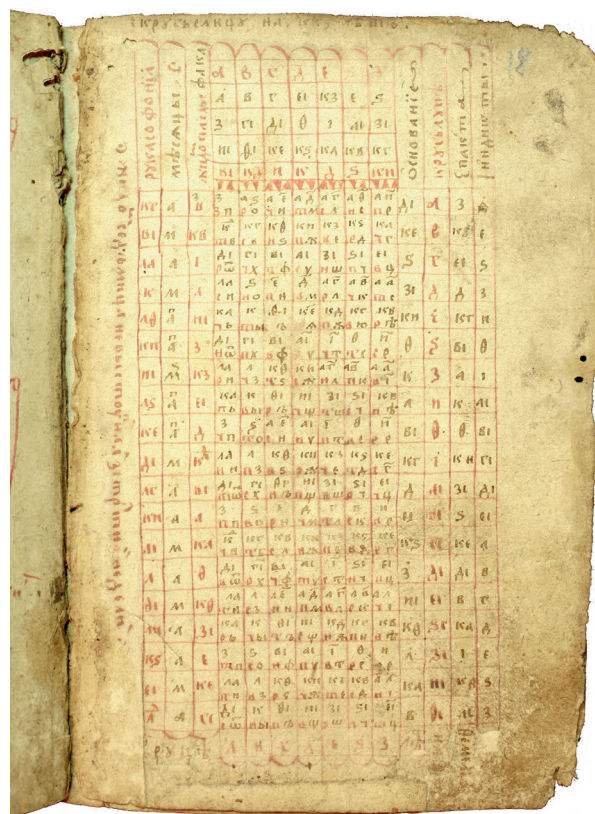

Рис. 4. Сторінка з рукописного збірника із зведеною таблицею «круг сонцю» та «круг луны» (ЛННБ, Ф. 77 – АСП № 441, арк. 18)

Азбучна таблиця та «вруцеліто» з поясненнями (арк. 18 зв. – 19), правила читання Пасхалій (арк. 19 зв. – 20) та «рука Дамаскина» в різних варіантах (іл. 5), «круг сонцю, круг луни» (на арк. 20 зв.). За цими та подібними їм таблицями вираховували дні святкування Великодня (Пасхи).

Опрацьовуючи книги, бачимо, що лише частина збережених таблиць досить потерта, що вказує на досить часте використання цих аркушів. І тут можна зробити припущення, що їх використовували не лише священники, але навчалися вираховувати та практично вираховували учні, яким більшість із названих вище книг служили за навчальні посібники.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що серед ширшого кола парафіян, виразником думок яких у даному разі виступали особи, що мали доступ до церковних книг, аномальні або рідкісні астрономічні явища сприймалися як передвісники/попередники якихось нещасть. При записах інформації про ті чи інші події, писар, зазвичай, вказував і на аномальні, на його думку, явища, пов'язані з затемненнями світил, появою комет та ін., які в той час відбувалися. Не вказуючи, що це взаємопов'язані події, але ставлячи їх поряд, він ніби підкреслював, що зв'язок можливий. Згадки щодо комет та затемнень світил, які залишили священники чи дяки на

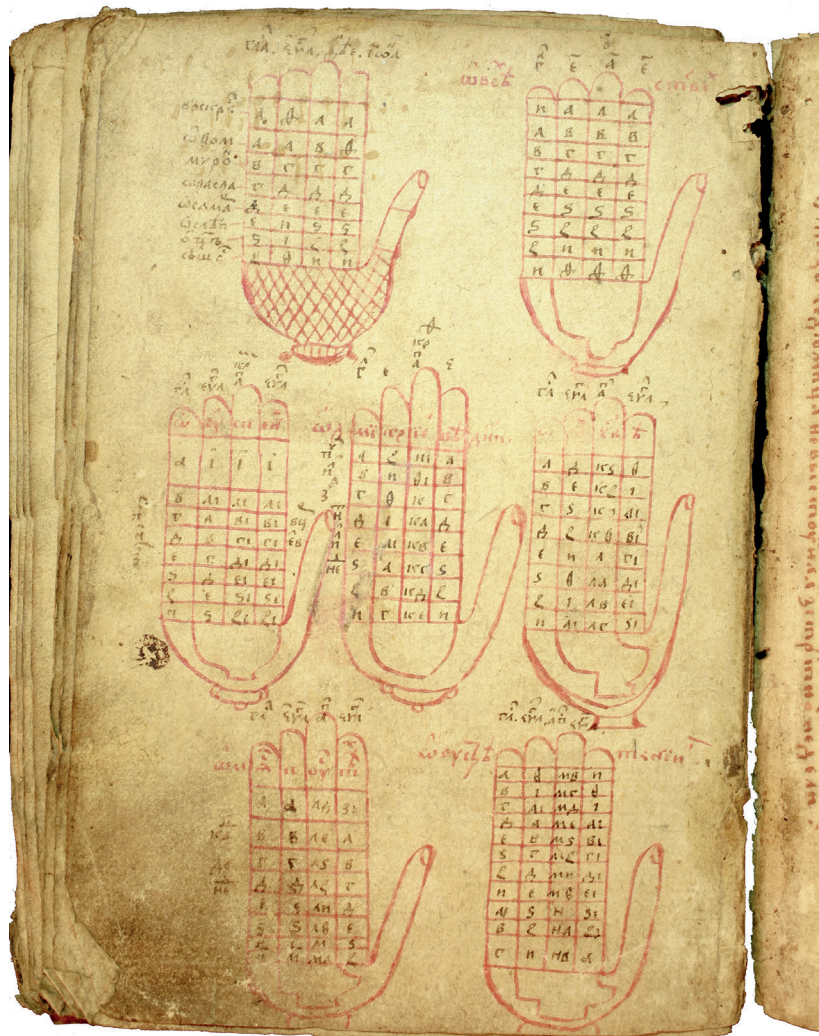

Рис. 5. Сторінка з рукописного збірника з прикладами обрахунків за «рукою Дамаскина» (ЛННБ, Ф. 77 – АСП № 441, арк. 173в.)

сторінках давніх книг, засвідчують нам досить однобоке, утилітарне, знайомство з рухом небесних світил.

Що ж стосується поширення астрономічних знань серед найбільшого прошарку духовенства, – парафіяльного, – то можемо говорити про те, що наявність додатків, які при переписуванні (чи друкуванні) додавалися до найбільш вживаних священниками книг, ступінь їх «зачитаності» (тобто потертя, забруднення) свідчить про те, що мінімальні знання з руху Сонця та Місяця були поши-

рені серед духовенства на рівні, необхідному для визначення початку Великоднього циклу на той чи інший рік; його вираховували за допомогою таблиць та схем. Тут, щоправда, виникає сумнів, чи більшість священників (особливо до середини XVII ст.) могли самотійно, за допомогою «руки Дамаскина» та таблиць, визначити дату Великодня, а чи просто довідувалися її в інших священників. Цей сумнів ґрунтується на тому, що біля однієї з таблиць, на рукописному Уставі Єрусалимському 1594 р., рукою переписувача вписано

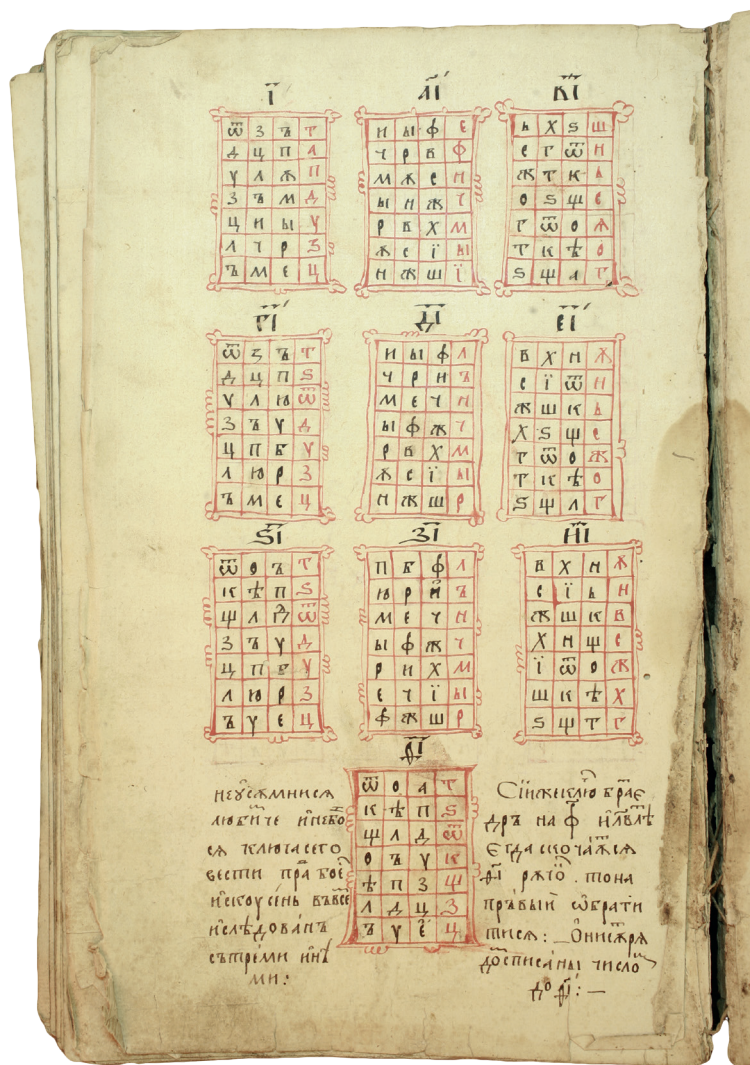

Рис. 6. Сторінка з рукописного Уставу Єрусалимського 1594 р. з порадом не боятися і самим проводити розрахунки за «ключем пасхальним» (ЛННБ, Ф. 77 – АСП № 48, арк. 215зв.)

заклик не боятися «ключа», а користуватися ним²⁴, (іл. 6). Це свідчить про певну нерішучість («боязнь») у використанні цих додатків священиками. Ще одним аргументом на користь цього є те, що в окремих кодексах аркуші, на яких розміщені вищевказані таблиці, залишилися чистими, майже незайманими, що говорить про нечасте звертання до цих аркушів. Проте маємо й досить таки

знищені аркуші зі схемами «руки Дамаскина» та відповідними таблицями. Отож були священики (чи учні), які активно ці таблиці використовували.

Загалом можемо константувати мінімальні знання з руху небесних світил серед священослужителів та загальне зацікавлення аномальними астрономічними проявами.

¹Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБ), Ф. 3 (МВ), № 134. Арк. 288зв.; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог, т. I: XI – XVI ст./ укл. М.М. Кольбух, Т.М. Гуцаленко. Львів, 2007, №. 283. С. 363. (Далі – КРКЛ).

²Детальніше див.: Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X – XVIII ст. Львів, 2003. С. 8.

³Покрайні записи у книгах пов'язаних з українськими теренами, подано у виданнях: І. Франко. Кінцеві записки в староруських рукописах // Зібрання творів у 50-ти томах, т. 37. Київ, 1982. С. 166 – 170; Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму. Київ, 1972; його ж: Маргіналії – важливе джерело історії та культури // Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1982; Апанович Е.М. Вкладные и владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI – XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УРСР // История книги и издательского дела. Сб. научных трудов. Ленинград, 1977; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI – XIII вв.). Москва, 1984; Я.П. Запаса. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995; Ю. Ясиновський. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів, 1996; О. Ясиновська. Каталог кирилических рукописних Євангелій зі збірки Львівського історичного музею. Львів, 1996; Л.В. Столярова. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI – XIV вв. Москва, 2000; Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век. Вып. 1. Москва, 2002; Л. Гнатенко. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Київ, 2003; її ж: Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження, палеографічний альбом. Київ, 2007; Шамрай М. Маргіналії в стародруках кирилического шрифту 15 – 17 ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог, т. I: XI – XVI ст./ укл. М.М. Кольбух, Т.М. Гуцаленко. Львів, 2007.

⁴Детальніше про їх наповнюваність та причини, що спонукали наносити на книги покрайні записи див.:

Фрис В. Культура переписування книг в Україні XI – XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. № 15. Львів, 2007. С. 235 – 242; її ж: Записи на рукописних книгах про „покладення” в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників // *Наукові записки Українського католицького університету*. Ч. II. Історія 1. Львів, 2010. С. 35 – 49; її ж: Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записах давніх українських рукописних книг // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 150 – 161.

⁵Тут і далі в цитатах, поряд з оригінальним датуванням кирилическими літерами, в дужках подаємо звичні для нашого читача арабські цифри.

⁶Харківська Наукова Бібліотека ім. В. Короленка, № 819179, арк. 268зв.

⁷ЛННБ Ф. 2 (НД), № 5, арк. 149 зв.; КРКЛ, № 343.

⁸ЛННБ Ф. 1 (НТШ-І), № 180, арк. 277; КРКЛ, № 320.

⁹ЛННБ Ф. 1 (НТШ-І), № 91, арк. 146зв.; КРКЛ, № 185.

¹⁰ЛННБ Ф. 2 (НД), № 91, арк. 36; КРКЛ, № 214.

¹¹ЛННБ Ф. 1 (НТШ-І), № 36, арк. 146зв.; КРКЛ, № 297.

¹²ЛННБ Ф. 1 (НТШ-І), № 36, арк. 171зв.; КРКЛ, № 297.

¹³ЛННБ Ф. 77 (АСП), № 100, арк. 110; КРКЛ, № 342.

¹⁴Там само. Арк. III.

¹⁵ЛННБ Ф. 2 (НД), № 423, арк. I зв.; КРКЛ, № 130.

¹⁶Франко І. Записки против книгокрадів у старих книгах та рукописах // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти тт. Т. 37. С. 256; Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української рукописної книги XVI – першої половини XVII століть // *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1997. С. 216 – 217.

¹⁷ЛННБ Ф. 77 (АСП), № 41, арк. 165зв. – 181; КРКЛ, № 151.

¹⁸ЛННБ Ф. 77 (АСП), № 122, арк. 87 – 88 зв.; КРКЛ, № 46.

¹⁹ЛННБ Ф. 3 (МВ), № 33, арк. 397; КРКЛ, № 335.

²⁰ЛННБ Ф. 76 (Павлівковських), оп. I, спр. 183; КРКЛ, № 340.

²¹ЛННБ Ф. 77 (АСП), № 48; КРКЛ, № 341.

²²ЛННБ Ф. 77 (АСП), № 441; КРКЛ, № 258.

²³Там само.

²⁴ЛННБ, ВР, Ф. 77 (АСП) № 48, арк. 215 зв.; КРКЛ, № 341.